

V Het bibliografische materiaal in de *Iršād al-Qāṣid*

Een opvallend kenmerk van de stijl van de *Iršād al-Qāṣid* is de grote hoeveelheid bibliografisch materiaal die de auteur vermeldt. Zelf zegt hij dat hij in de inleiding ongeveer twintig boeken en in de rest van de tekst vierhonderd boeken vermeldt (*Iršād al-Qāṣid* 886). Dit overvloedige bibliografische materiaal mag echter niet zonder meer tot de bronnen van de *Iršād al-Qāṣid* gerekend worden. Het is eerder een opdracht aan de lezer om van dit bibliografisch materiaal kennis te nemen dan een reflectie van Ibn al-Akfānī's kennis of bibliotheek. Een telling van de titels volgens het door mij vervaardigde register op boektitels levert een totaal op van 387 titels. Dit aantal valt hoger uit, wanneer de boeken van het Oude Testament (*Iršād al-Qāṣid* 489) apart worden meegeteld. Bij de beschouwing van dit bibliografisch materiaal dringt zich de vraag op waaruit het bestaat en hoe Ibn al-Akfānī het behandelt.

Zoals hij zelf aankondigt (*Iršād al-Qāṣid* 180-184) deelt Ibn al-Akfānī zijn bibliografisch materiaal in drie groepen in: de beknopte boeken (*al-muktaṣara*), de uitgebreide boeken (*al-mabsūṭa*), en daar tussenin de boeken van middelmatige omvang (*al-mutawassiṭa*). Zijn doel bij deze indeling is om de verschillende categorieën van geleerden te kunnen verwijzen naar de boeken die bij hun niveau horen. De geleerden deelt hij eveneens in drie groepen in: de vergevorderde (*al-muntahī*), de beginner (*al-mubtadi'*) en daartussen de gevorderde (*al-mutawassiṭ*). De beknopte boeken zijn bestemd voor de vergevorderden, om de voornaamste kwesties van een wetenschap paraat te hebben, en ook voor de scherpzinnige beginner, om snel toegang te krijgen tot een bepaald vakgebied. De uitgebreide boeken zijn nuttig voor de lectuur, en de boeken van middelmatige omvang, waarin formulering en inhoud (*lafz* en *ma'nā*) met elkaar in evenwicht zijn, zijn van algemeen nut.

In de meeste gevallen geeft Ibn al-Akfānī een verkorte titel, met een summiere aanduiding van de auteur. Soms vermeldt hij alleen de auteur en geeft hij slechts een aanduiding van het genre van het boek, zoals *ṣarḥ* (14 maal), *ṣurūḥ* (4 maal), *kitāb* (49 maal), *kutub* (3 maal) en *muktaṣar* (15 maal). In een betrekkelijk klein aantal gevallen geeft hij geen auteur op omdat hij die kennelijk in het kader van de behandelde wetenschap bij zijn lezers bekend veronderstelt. Soms heeft hij auteursnamen en boektitels met elkaar verward, of heeft hij auteurs met

dezelfde namen niet duidelijk van elkaar gescheiden. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval bij Ibn al-Aṭīr al-Ġazarī. Van twee van de drie aldus geheten broers noemt Ibn al-Akfānī boeken, maar hij preciseert hun namen niet nader. De filosoof al-Samarqandī wordt niet van de gelijknamige farmaceut, die ongeveer twee generaties eerder leefde, onderscheiden, terwijl van de tussen deze beiden in levende jurist al-Samarqandī wel een boek wordt vermeld, maar niet de naam van de auteur (*Iršād al-Qāsid* 585: *al-Nāfi*). Contaminatie van boektitel en auteursnaam zien we waar Ibn al-Akfānī de 'Kāmil van Abū Šuġā' Ibn Aslam' vermeldt. In werkelijkheid gaat het om het handboek over algebra door Abū Kāmil Šuġā' b. Aslam (*Iršād al-Qāsid* 807; vgl. *GAL S* I, 390; *GAS V*, 277-281). Iets dergelijks is het geval waar Ibn al-Akfānī het boek *Kāmil al-Šinā'a* vermeldt dat door een zekere al-Malakī geschreven zou zijn. Het betreft hier inderdaad een boek van die naam, dat echter vanwege de hoge patronage die de auteur, de 10e-eeuwse arts al-Maġūsī, genoot, ook wel *al-Kunnāš al-Malakī* genoemd werd (*Iršād al-Qāsid* 615; *GAL G I*, 237). Maar afgezien van deze incidentele, wellicht in de veertiende eeuw al gecompliceerde, bibliografische subtiliteiten, zijn boektitels en auteursnamen in de *Iršād al-Qāsid* steeds op accurate en begrijpelijke, zij het meestal zeer beknopte, wijze door Ibn al-Akfānī aangegeven, en in slechts enkele gevallen was het mij onmogelijk boektitels of auteurs te identificeren met behulp van moderne bibliografieën.

Om een inzicht te krijgen in de samenstelling van het bibliografisch materiaal van de *Iršād al-Qāsid* volgt hieronder een chronologische lijst van de auteurs. Deze bestaat uit twee groepen: 1. de klassieke en Hellenistische auteurs, alfabetisch naar de Arabische schrijfwijze van hun naam gerangschikt, en 2. de auteurs uit de Islamitische periode, gerangschikt, voor zover deze vast te stellen was, naar sterfdatum, of anders naar datum van leven, of volgens een schatting naar de eeuw. De auteursnamen zijn daarbij conform gehouden aan de wijze waarop zij voorkomen in de *Iršād al-Qāsid*. Voor afwijkende identificaties wordt de lezer verwezen naar de registers op persoonsnamen en boektitels, waar ook de nodige bibliografische gegevens te vinden zijn, en eventueel naar mijn aantekeningen op de *Iršād al-Qāsid*. Ongeïdentificeerde of ondateerbare auteurs (een klein aantal) zijn uit onderstaande lijst weggelaten.

1. *Klassieke en Hellenistische auteurs, vermeld in de Iršād al-Qāsid*

Apollonius	أبيلينوس
Aristoteles	أرسطوطاليس
Archimedes	أرشميدس
Plato	أفلاطون
Euclides	أقليدس
Autolykos	أوطوقيس
Heron	ايرن
Bryson	بروشن
Ptolemæus	بطلميوس
Tankalūšā	تنكلوشا
Galenus	جالينوس
Diocles	ديوقلس
Socrates	سقراط
Porphyrius	فرفيريريس
Polemon	فليمون
Philo	فيلن
Menelaos	مانالاوس
Nikomachos	نيقوماخس الجهراسيني، والد أرسطوطاليس

2. *Auteurs uit de Islamitische periode, vermeld in de Iršād al-Qāsid*

st. ca. 99/717	الدؤلي، أبو الأسود
150/767	أبو حنيفة
st. ca. 175/791	الخليل بن أحمد
st. ca. 177/793	سيبويه
st. ca. 189/805	علي بن حمزة الكسائي
3e/9e eeuw	ابن وحشية

ca. 200/815	القصراني
3e/9e eeuw (?)	جابر بن حيان
3e/9e eeuw (?)	البازيار
3e/9e eeuw	ابن أسلم ، أبو شجاع
leefde 220/835	الخصيبي
st. ca. 231/846	أبو تمام الطائي
235/849	ابن أبي شيبة
241/855	أحمد (بن حنبل)
voor 250/864	الفرغاني
256/870	البخاري
259/873	بنو موسى بن شاعر
260/873	حنين بن اسحاق
261/875	مسلم
272/886	أبو معشر
273/886	ابن ماجة
275/889	أبو داود
279/892	الترمذي
288/901	ثابت بن قرّة الصابي
292/905	البزار
4e/10e eeuw	ابن هبنتا
4e/10e eeuw	الكوهي ، أبو سهل
4e/10e eeuw	الكرجي
4e/10e eeuw	السجزي
leefde 4e/10e eeuw (?)	خلف بن يوسف الدسماساني
4e/10e eeuw	الخوارزمي
303/915	النسائي
leefde 307/919	كراع
309/922	الحسين بن منصور الحلاج

st. ca. 310/922	النيريزي
st. ca. 311/923	الزجاج
st. ca. 318/930	ابن المنذر
320/932 (of: 341/953)	الاسرائيلي
328/940	ابن عبد ربه
333/944	الماتريدي
334/945	الخرقي
335/946	ابراهيم بن سنان الحرثاني
339/950	الفارابي ، أبو نصر
leefde 350/961	كوشيار
st. ca. 350/961	كشاجم
350/961	الفارابي
356/967	القبصي
st. ca. 360/970	السري الموصلبي
366/977	ابن فرج
370/980	الأزهري
384/994	الملكبي
385/995	الدارقطني
386/996	أبو طالب المكي
388/998	البوزجاني ، أبو الوفاء
392/1002	ابن جنبي ، أبو الفتح
st. ca. 393/1003	الجوهري ، أبو نصر
st. ca. 395/1004	مسلمة المجريطي
395/1005	ابن فارس
ca. 400/1009	علي بن عيسى الوزير
st. na 400/1009	الزهرابي
401/1010	المسيحي ، أبو سهل
404/1014	الحاكم

421/1030	الأبي
421/1030	ابن مسكويه
426/1035	ابن السمح ، أبو القاسم
427/1036	الثعلبي
428/1037	ابن سينا ، الشيخ الرئيس أبو علي
428/1037	القدوري
429/1038	الثعالبي
voor 430/1038 (?)	المغربي ، زين الدين
430/1038	ابن الهيثم
st. ca. 432/1040	(ابن أبي الرجال)
440/1048	الببيروني ، أبو الريحان
444/1053	(الداني)
450/1058	الماوردي
456/1064	ابن حزم الظاهري ، أبو محمد
458/1066	(البغدادي)
458/1066	ابن سيده
463/1071	أبو بكر بن ثابت
465/1072	القشيري
468/1075	الواحدي
476/1083	الشيرازي
ca. 478/1085	المؤتمن بن هود
478/1085	الجويني
483/1090	(السرخسي)
6e/12e eeuw	ابن العوام
6e/12e eeuw	ابن أفلح
502/1108	(الروياني)
502/1109	الخطيب التبريزي
505/1111	(الغزالي)

st. voor 510/1116	ابن رزين
510/1117	البغوي
514/1120	ابن القطاع
leefde 515/1121	الخانزي
520/1126	(ابن رشد)
st. na 527/1132	الخرقي
528/1133	ابن الطراوة
leefde 528/1134	ابن يونس
537/1142	النسفي
538/1144	الزمخشري
542/1147	ابن بسام
544/1149	(السرخشي)
548/1153	الشهرستاني
560/1165	(الادريسي)
na 560/1165 (?)	أبو البركات
st. ca. 562/1167	(ابن حمدون)
568/1172	الحظيري
st. ca. 570/1174	السمؤل بن يحيى المغربي
581/1185	ابن الطفيل الاشبيلي ، أبو بكر
582/1187	ابن بري
587/1191	السهروردي
590/1194	الشاطبي
593/1197	(المرغيناني)
595/1198	ابن رشد ، أبو الوليد
597/1200	ابن الجوزي
7e/13e eeuw	(ابن قشتمر)
602/1205	الجلياني
leefde 602/1205	الجزري ، البديع

606/1209	ابن الخطيب ، الامام فخر الدين
leefde 606/1209	الطوسي ، المظفر
610/1213	ابن هبل
610/1213	المطرزي
615/1218	(الأمدى ، ركن الدين)
615/1218	العميدي
619/1222	السمرقندي
620/1223	ابن قدامة
626/1229	السكاكي
627/1230	الأيكي
630/1233	ابن الأثير الجزري (عز الدين)
631/1233	الأمدي
637/1239	ابن الأثير الجزري (ضياء الدين)
638/1240	ابن العربي الطائي ، الشيخ محيي الدين
646/1248	ابن البيطار
646/1249	الخونجي
646/1249	ابن الحاجب
na 646/1249 (?)	الساوي
na 646/1249 (?)	ابن البديع البندهي
leefde 647/1249	(البصري)
st. ca. 650/1252	ابن فلوس المارديني
650/1252	الصغاني
651/1253 (?)	التيفاشي
652/1254	ابن المنفاج
654/1256	ابن أبي الإصبع
655/1257	المرسي
656/1258	(السمرقندي)
st. ca. 660/1262	المراكشي ، أبو ملي

663/1265	الأبهرى ، الأثير
669/1270	ابن عصفور
669/1271	الشارمشاحي
671/1272	(الموصلى)
st. ca. 671/1273	القرطبي
672/1273	صدر الدين القونوي ، الشيخ
672/1273	ابن مالك
672/1274	الطوسي ، خواجه نصير الدين
673/1275	الأمين المحلي
ca. 674/1275 (of: 693/1295)	الحنبلي
676/1278	النواوي
679/1280	ميثم البحراني
680/1281	الكواشي
680/1281	ابن رزين
st. ca. 680-690/1281-1291	المغربي ، محيي الدين
681/1282 (?)	المراغي
682/1283	الأرموي
683/1284	(البلدجي)
683/1284	ابن كمونة
684/1285	(القرافي)
685/1286	ابن القف
st. ca. 685/1286	ابن سعيد
685/1286	البيضاوي
687/1288	ابن النفيس
690/1292	ابن السويدي
leefde 690/1291	السمرقندي
693/1294	الكاتبى
693/1294	عبد المؤمن ، صفى الدين

696/1296	ابن الساعاتي
697/1298	ابن واصل ، جمال الدين
8e/13e eeuw	ابن محفوف
702/1302	ابن دقيق العيد
710/1311	الشيرازي ، القطب
734/1334	ابن سيد الناس
749/1348	الساوي
749/1348 (de auteur)	محمد بن ابراهيم ... ابن الأكفاني (مؤلف الرسالة)

Verdeeld over de gehele Islamitische periode noemt Ibn al-Akfānī 197 auteurs, inclusief 16 niet-gedateerde auteurs. Deze zijn als volgt over de *hijra*-eeuwen verdeeld:

1e eeuw		1
2e eeuw		4
3e eeuw		20
4e eeuw, 1e helft	21	
4e eeuw, 2e helft	12	33
5e eeuw, 1e helft	16	
5e eeuw, 2e helft	10	26
6e eeuw, 1e helft	18	
6e eeuw, 2e helft	12	30
7e eeuw, 1e kwart	11	
7e eeuw, 2e kwart	14	
7e eeuw, 3e kwart	16	
7e eeuw, 4e kwart	20	61
8e eeuw		6
ongedateerde auteurs		16
totaal		197

Ibn al-Akfānī heeft dus bijna geen boeken van nog levende auteurs opgenomen. Een uitzondering maakt hij voor zichzelf, zij het dat hij zich zelden als auteur van bepaalde titels bekend maakt. De astronomische tabel die hij *al-Muṣṭalaḥ* noemt (*Iršād al-Qāšid* 776) heeft hij blijkbaar gekend. Deze is waarschijnlijk een regelmatig in Cairo bijgewerkte verzameling tabellen geweest, waarvan hij de samenstellers gekend kan

hebben, of bij de samenstelling waarvan hij misschien heeft meegeholpen. Het is mogelijk slechts een document voor intern gebruik geweest, zoals zovele staatsadministraties gehad moeten hebben. Het lijkt er op dat deze *Muṣṭalaḥ* niet bewaard is gebleven, tenminste hij wordt niet genoemd in Kennedy 1956. Al-Quṭb al-Širāzī en Ibn Sayyid al-Nās zijn nog net als overgangfiguren te beschouwen, waarbij nog opgemerkt dient te worden dat het boek, getiteld *Zahr al-Kamā'il*, dat Ibn al-Akfānī bij de behandeling van de wetenschap van de overlevering van de Traditie (*Iršād al-Qāšid* 544) vermeldt, niet of niet meer bekend is. De titels die Ibn al-Akfānī van zichzelf opvoert konden aan de hand van de boekenlijst achterin handschrift D van de editie worden geïdentificeerd. Voor het overige geeft Ibn al-Akfānī als meest recente namen de grote 7e/13e-eeuwse auteurs, die in zijn jeugd al een gevestigde reputatie hadden, of wier boeken hij in zijn jeugd had bestudeerd. Dat de bibliografische component in de *Iršād al-Qāšid* zo conservatief is kan verklaard worden uit het feit dat Ibn al-Akfānī, naast gespecialiseerd arts, toch voornamelijk een popularisator van de wetenschap was. Per definitie is een popularisator minstens één generatie achter bij het volgen van de ontwikkelingen in de wetenschappen. Daarbij komt nog, dat populariseren vaak geschiedt door terug te blikken. Dit conservatisme in de keuze van bibliografisch materiaal hoeft daarom geen indicatie te zijn voor een zeer vroege datering voor het ontstaan van de *Iršād al-Qāšid*, bijvoorbeeld rond de eeuwwisseling van de 7e-8e/13e-14e eeuw. De vroegste getuige voor het bestaan van de *Iršād al-Qāšid* blijft nog steeds de notitie van al-Šafadī, die is gecopieerd in handschrift A van de editie (f. 3a), namelijk 12 Ramaḍān 729 (maandag 10 juli 1329), en uit de overige contemporaine berichten omtrent de overlevering van de *Iršād al-Qāšid* (d.w.z. de gegevens daarover uit de handschriften C, D en E van de editie) blijkt niet dat Ibn al-Akfānī zijn bibliografisch materiaal tussen 729/1329 en het jaar van zijn dood, 749/1348, heeft bijgewerkt, iets dat de fragmentarische structuur van de *Iršād al-Qāšid* zeer wel zou hebben toegelaten. Hij heeft dus in die minstens twintig jaar dat hij de verspreiding van de tekst van de *Iršād al-Qāšid* heeft bevorderd geen aanleiding gezien om tijdgenoten alsnog in zijn bibliografieën op te nemen. De *Iršād al-Qāšid* is dus wat dat betreft een statisch boek, en de bijna totale afwezigheid van 8e/14e-eeuwse auteurs in de bibliografie geeft geen indicatie omtrent de datering van het ontstaan van het boek.

VI De invloed van de *Iršād al-Qāsid*
op de latere encyclopedische en bibliografische literatuur

Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāsid* is in veel opzichten een handig boek. Het behandelt zowel de sacrale als de profane, zowel de Arabische als de Griekse wetenschappen. Het geeft beknopte definities en goed geordende bibliografische verwijzingen. De indeling in basiswetenschappen (*uṣūl*) en afgeleide wetenschappen (*furū'*) is geheel conventioneel, en Ibn al-Akfānī's Avicenniaanse terminologie biedt de 14e-eeuwse lezer geen verrassingen. Het is een zeer bruikbaar compendium voor ieder die zich met problemen van wetenschap en studie bezig houdt. Het bevat geen originele kennis maar is een compilatie en herschikking van kennis die in de 8e/14e eeuw in de Islamitische wereld gemeengoed was. De verschillende inleidingen over de wetenschap en haar beoefenaren vermelden nog eens precies de plaats van de wetenschap in het leven van de moslim, en de voorwaarden die hij in acht moet nemen bij alle wetenschapsbeoefening. De *Iršād al-Qāsid* moet een populair boek zijn geweest, getuige alleen al het grote aantal handschriften dat er van bewaard is.

Een lofdicht op de Iršād al-Qāsid

'Abd al-Ḥaqq al-Šāfi'ī, mogelijk de vader van de kopiist van het Tashkent'se handschrift van de *Iršād al-Qāsid*, schreef de volgende dichtregels naar aanleiding van de *Iršād al-Qāsid* (in het metrum *muğtatt*)¹:

هَذَا كِتَابٌ جَلِيلٌ * حَوَى عُلُومًا كَثِيرَةً
وَتِلْكَ سِتُونَ عِلْمًا * فِي ضَمْنِهِ مُسْتَبِيرُهُ
خِلَافَ مَا فِي ابْتِدَائِهِ * وَمِثْلَهُ قَلَّ آخِيرُهُ

فَاغْنَمْ بِهِ ثُمَّ ط>الـم> * فَلَسْتُ تَلْقَى نَظِيرَهُ
فِيَا لَهُ مِنْ كِتَابٍ * عِنْدَ الْآيَادِي قَصِيرَهُ
وَرَحْمَةَ اللَّهِ تَأْتِي * مَعَ الْهَبَاتِ الْعَزِيرَهُ
لِلْعَالَمِ لَطِيبٌ أَعْنِي * مُؤَلَّفًا فِي الْحَفِيرَهُ
وَقَالَهُ عَبْدٌ حَقِي * يَرْجُو لِحْسَنَ السَّرِيرَهُ
الشَّافِعِيِّ اعْتِقَادًا * مُسْتَعْفِرًا مِنْ جَرِيرَهُ
مُصَلِّيًا مَعَ سَلَامٍ * عَشِيَّةً وَبَكِيرَهُ
وَكُلَّ وَقْتٍ إِلَى أَنْ * تُعْتَبِي الرِّيَاحُ الْمُثِيرَهُ
عَلَى الَّذِي ظَلَمْتَهُ * غَمَامَةً فِي الظَّهِيرَهُ
مُحَمَّدٌ مَنْ أَنَا * بِالْمُعْجَزَاتِ الشَّهِيرَهُ
وَأَلِهِ مَعَ صَحَابٍ * وَتَابِعٍ وَعَشِيرَهُ

*Dit is een verheven boek, dat vele wetenschappen bevat.
Dit zijn zestig wetenschappen, die er in worden toegelicht.
Afgezien van het belang voor het begin, moet je zeggen dat zo iets
definitief is.*

*Neem daarom het boek ter hand en bestudeer het, want iets dergelijks
ben je niet tegengekomen.*

*Wat een prachtig boek is het! De handen schieten er voor te kort.
Gods genade komt, tesamen met overvloedige gaven.*

*De wereld heeft waarlijk een steunpilaar, ik bedoel een auteur, die nu in
zijn graf ligt.*

*Aldus spreekt 'Abd al-Ḥaqq, die mag hopen vanwege zijn goede geweten.
Hij is Šāfi'iet van overtuiging en vraagt om vergeving van zijn zonden.*

Hij spreekt eulogieën uit, 's avonds en 's ochtends.

*En op ieder moment, tot het ogenblik dat de opjagende winden
voortrazen.*

*Over de man die beschaduwd wordt door een wolk op het heetst van de
dag:*

Muhammad, die ons beroemde wonderen heeft gebracht.

En over zijn familie en gezellen, en volgers en verwanten.

¹ Handschrift Tashkent, nr. 1458/iii (vgl. catalogus Semenov III, p. 66, nr. 1950), op het titelblad van de *Iršād al-Qāsid*. Het gedicht staat ook in het handschrift Tunis.

Hieronder volgt een onderzoek naar de wijze waarop enkele latere encyclopedisten en bibliografen gebruik hebben gemaakt van Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāsid*. Het blijkt dat de *Iršād al-Qāsid* via de

Miftāḥ al-Sa'āda van Tāšköprüzāda doorgewerkt heeft in de *Kašf al-Zunūn* van Hāḡḡī Kalīfa en daardoor, zij het zeer indirect, mede tot de grote bibliografische naslagwerken van Ahlwardt en Brockelmann. In deze laatste twee komt men geen citaten meer tegen uit de *Iršād al-Qāšid*, in de *Kašf al-Zunūn* van Hāḡḡī Kalīfa nog wel. Zoveel is echter duidelijk, dat de *Iršād al-Qāšid* een, nu vergeten, positie inneemt in de hoofdstroom van de Arabische bibliografie. Voor wat betreft de modernere tijd kan nog vermeld worden dat de *Iršād al-Qāšid* door E. Wiedemann gebruikt is als bron voor verschillende van zijn opstellen over aspecten van de Arabische wetenschapsgeschiedenis¹.

Een anonieme bewerking van de Iršād al-Qāšid

Wie de auteur is van de versie van de *Iršād al-Qāšid* die gaat onder de titel *al-Durr al-Naẓīm fī Aḥwāl al-'Ulūm wa-al-Ta'līm* is onbekend. Over de datum van samenstelling kan, op grond van de datering van het Londense fragment (1463 AD), alleen gezegd worden dat deze op halverwege de 15e eeuw, of eerder, gesteld moet worden. Het is ook mogelijk, dat de uitval van Ibn al-Akfānī naar Joodse artsen (*Iršād al-Qāšid* 96) al op deze anonieme, geplagieerde, bewerking van zijn encyclopedie slaat. Dan zou de bewerking al tijdens Ibn al-Akfānī's leven hebben gecirculeerd. Er bestaan vier handschriften die, met kleine varianten, deze titel dragen. Voorts is er het Judeo-Arabisch fragment dat weliswaar geen titel draagt maar naar de tekst te oordelen het best als een versie van *al-Durr al-Naẓīm* beschouwd kan worden. Deze handschriften zijn, in de chronologische volgorde waarin zij gemaakt zijn:

- Handschrift Londen, British Library, Or. 5565 C (1774/1463). Judeo-Arabisch.
- Handschrift Leiden, Universiteitsbibliotheek, Or. 958 (42) (954/1548-9).
- Handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, N.F. 4 (18e eeuw ?).
- Handschrift Damascus, Zāhiriyya, 5487 'āmm (1276/1860).
- Handschrift Tarīm, Maktabat al-Aḥqāf li-al-Maḡtūḡāt, al-Ribāt 139.

Voor de bibliografische gegevens van deze handschriften wordt de lezer

¹ Wiedemann 1970. Zie het register s.v. Akfānī.

verwezen naar het hoofdstuk met daarin het overzicht van de handschriften van de *Iršād al-Qāšid*. De handschriften van *al-Durr al-Naẓīm* zijn daarin opgenomen.

Waar in de *Iršād al-Qāšid* auteur en titel genoemd worden (*Iršād al-Qāšid* 1 en *Iršād al-Qāšid* 22) geven de vier getitelde versies hun eigen titel: *al-Durr al-Naẓīm* etc. Ibn al-Akfānī's naam komt in de tekst van deze versies niet voor behalve in het handschrift Tarīm, waar de tekst van *Iršād al-Qāšid* 1 ongewijzigd aanwezig is. Bij collatie van deze vijf handschriften blijkt dat er sprake is van meer dan één versie van *al-Durr al-Naẓīm*. Deze collatie moet zich, vanwege de geringe lengte van het Londense fragment, beperken tot dat deel van de tekst dat correspondeert met *Iršād al-Qāšid* 821 tot het eind. Dan blijkt dat het Londense fragment en de handschriften uit Wenen en Tarīm tot één groep behoren en het Leidse en Damasceense handschrift tot een andere groep. Hoe deze twee groepen zich tot elkaar verhouden blijkt bij de collatie van de twee fragmenten die door A. Shiloah zijn uitgegeven¹.

Hoe verhouden de teksten van deze twee boeken, de *Iršād al-Qāšid* en *al-Durr al-Naẓīm*, zich tot elkaar? De fragmentarische structuur van de *Iršād al-Qāšid* laat gemakkelijk allerlei wijzigingen toe, zonder dat aan het karakter van het boek afbreuk wordt gedaan. Zo zijn in *al-Durr al-Naẓīm* de hoofdstukken over de *sīmiyā* en de *ṭilasmāt* aanmerkelijk uitgebreider dan in de *Iršād al-Qāšid*². Soms is in *al-Durr al-Naẓīm* een bibliografische sectie uitgebreider (vergelijk bijvoorbeeld handschrift Leiden, ff. 236b,25 - 237a,3 met *Iršād al-Qāšid* 776), soms echter is de bibliografie in *al-Durr al-Naẓīm* kleiner uitgevallen (vergelijk bijvoorbeeld handschrift Leiden, f. 200b,15-22 met *Iršād al-Qāšid* 171-179). In *al-Durr al-Naẓīm* wordt wel eens een autoriteit genoemd terwijl in de *Iršād al-Qāšid* dezelfde uitspraak door Ibn al-Akfānī wordt gedaan, bijvoorbeeld Galenus (vergelijk handschrift Leiden, f. 197b,14 met *Iršād al-Qāšid* 10). Andere autoriteiten die op een bepaalde plaats in de *Iršād al-Qāšid* ontbreken, maar wel in *al-Durr al-Naẓīm* voorkomen zijn bijvoorbeeld Hippocrates (vergelijk handschrift

¹ Shiloah 1968, pp. 234-248.

² *Ṭilasmāt: Iršād al-Qāšid* 673-677: *al-Durr al-Naẓīm*, handschrift Leiden, ff. 229b,13-230,8.

Sīmiyā: Iršād al-Qāšid 678-681: *al-Durr al-Naẓīm*, handschrift Leiden, ff. 200a,8-200b,2.

Leiden, f. 227a,12-13 met *Iršād al-Qāṣid*, eind van het hoofdstuk *ṭibb*), en Plato (vergelijk handschrift Leiden f. 230b,2 met *Iršād al-Qāṣid*, eind van het hoofdstuk *sīmiyā*). De volgorde van de hoofdstukken in de *Iršād al-Qāṣid* en in *al-Durr al-Nazīm* is vrijwel identiek. Er zijn twee verschillen: de *Iršād al-Qāṣid* geeft eerst de *'ilm al-ḡadal* en daarna de *'ilm al-fiqh* (resp. 580-582 en 583-590), terwijl *al-Durr al-Nazīm* deze beide wetenschappen in omgekeerde volgorde geeft (handschrift Leiden, beginnend op f. 223b,21 en f. 224b,10). In de *Iršād al-Qāṣid* wordt de *'ilm al-raml* niet behandeld. Ibn al-Akfānī (*Iršād al-Qāṣid* 710) beschouwt deze niet als een natuurwetenschap. In *al-Durr al-Nazīm* is een kort hoofdstuk over deze wetenschap ingelast (begin, handschrift Leiden, f. 232a,22). Soms is een hoofdstuk in *al-Durr al-Nazīm* geheel herschreven en opnieuw geredigeerd. Ter illustratie daarvan volgt hier het hoofdstuk over de medische wetenschap (*'ilm al-ṭibb*), gecopieerd uit het Leidse handschrift van *al-Durr al-Nazīm*, ff. 226b,3-228a,16:

علم الطبّ علم يبحث [ينظر] فيه عن بدن الانسان من جهة ما يصح ويمرض لالتماس حفظ الصحة وازالة المرض وموضوعه بدن الانسان وما يشتمل عليه من الاركان وهي النار والهواً والماء والتراب والامزج وهي الحار والبارد والرطب واليابس وهذه المفردة واما المركبة فهي الحار اليابس والحار الرطب والبارد اليابس والبارد الرطب والاخلط وهي الدم والصفرا والبلغم والسودا والاعضاء والقوى والافعال والارواح واحواله من الصحة والمرض واسبابهما من المآكل والمشارب والاهوية المحيطة بالابدان والمياه والبلدان والاستفراغات والاحتقانات والصناعات والعادات والحركات والسكنات والاجناس والاسنان والواردات الغريبة والعلامات الدالة عليها من ضرر الافعال وأفتها وحالات الابدان وتغييراتها وما يبرز منها وفي التدبير بالمطاعم والمشارب واختبار الهواء وتقدير الحركة والسكون والادوية البسيطة والمركبة واعمال اليد لحفظ الصحة وعلاج مرض مرض [!] بحسب ما يمكن منها ومنفعته بالنسبة الى البدن والى النفس اما البدن فكماله بالصحة التي هي افضل احواله ولا تستفاد الا بالطب واما النفس فالتمكن في استكمالها في قوتها النظرية والعملية اذ الاسقام والالام مانعة من ذلك وايضا ان الطبيب يستفيد بنظره في التشريح ومنافع الاعضاء من العجايب والغرايب ما يوضح له ان الذي احسن كل شيء خلقه خلق الانسام في احسن تقويم ثم // ثم [!] اذا اطلع على ما في كل عضو من داء وما وضع مقابله من دواء وسبر ضرورة الموت بعد ذلك انكشف له ان الذي يرده اسفل سافلين هو احكم الحاكمين هذا مع ما فيه من اكتساب الاجر واتخاذ

الراحة التي لا يقدر عليها غيره من البشر وينقسم الى قسمين نظري وعملي كما اشرنا اليهما قبل وقد كان في القديم قبل ان يتهدب تقتصر فرقة في امره على التجارب وفرقة اخرى على القياس وفرقة اخرى جمعت بين التجربة والقياس واختلف في مبدائه وهل هو قديم او محدث واللطف الالهى يقتضى وجود كلما يحتاجه الانسان عند حاجته اليه والظاهر من امره ان مبادئه بعضها وحى والهومات الهية ومنامات صادقة وبعضها قياسات تجريبيه ثم حرره النظر الصائب والفكر الثاقب مثل الايمة المتقدمين كابقرات ومن بعده قال الامام كان الطب معدوما فواجهه ابقرات وميتا فاحياه جالينوس واعمى فبصره حنين بن اسحق وناقصا فكملة محمد بن زكريا الرازى ولا يبعد ان يقال وغير منقح فهذه ورتبه تفصيلا حسنا الشيخ الرئيس ابو علي بن سينا ويحتاج الى الطبيعى من الرياضيات والمنطق واحكام النجوم ومن الكتب الجيدة المختصرة فيه الموجز لابن نفيس القرشى والكفايه لابن المفتاح والتذكرة السعديه [وتحفة المحب] ومن المتوسطات الارشاد لابن جميع والمختار لابن هبل والشافي لابن القف والمايه للمسيحي ومن المبسوطات كامل الصناعة الملكي ومن الكتب الجيدة المنفردة باجزاء هذه الصناعة الادوية المفردة لابن البيطار ولنا عليه نكت واختصار وابسط منه لابن الصوري والتذكرة لابن السويدي واختصرناه وشروح منافع الاعضاء لابن ابي صادق ولابي سهل [المسيحي] // مختصر في منافع الاعضاء غير ما في المائه كثير الفوائد والاغذية للاسرائيلى وكتاب الحميات وكتاب البول له ايضا واقربادين للسمرقندي واعمال اليد للزهراوي والمهذب في الكحل ولا باس بالنتيجة ولنا رسالة في الكحل ملقبة بالنورية وكليات ابن رشد لا تخلو عن فوايد وكشف الرين في احوال العين ونهاية القصد في صناعه الفصد وبغية المسائل في اختصار المسائل ومن المداخل المحموده التذكرة العلائيه واما كتب القدماء فلا ينبغي ان تصرف العناية اليها مع استمرار فوايدها فيما ذكرناه لكن الفصول للامام ابقرات لما كانت تجري مجرى ذلك عني بحفظها ونقلها وقد شرحناه شرحا مقتصدا ولل امام ابن النفيس القرشى عليها شرح مفيد وشرحها ايضا لابن ابي صادق لا باس به واما كتاب القانون للشيخ الرئيس ابي علي بن سينا رحمه الله تعالى فلم يخرج الطب من التاريخ والتلفيق الى العلم المهذب مثله ولا يكاد يخل بمسئلة من الاصول ولا يبحث في الفروع مع حسن الترتيب وصحة التقسيم وتحريير الادلة وفصاحة اللفظ ووجازته وبالجملة فيحتوى على خلاصة كتب المتقدمين وراء المتأخرين وينفرد بالمباحث العلميه والفوايد الحكمية وقد اختصرناه بتببيها ضروريه وبعض الناس توهم ان

تسميته غير مناسبة وان الشيخ لو عكس التسمية بينه وبين الشفا لكان اصوب وانسب لجهله بحقيقة لفظ القانون فانه لم يعلم معنى القوانين وذلك ان القوانين في كل صناعة وعلم هي اقاويل كلية اي جامعة ينحصره في كل واحد منهما اشياء كثيرة مما يشتمل عليه ذلك العلم حتى ياتي على جميع الاشياء التي هي موضوعه العلم او على اكثرها وتكون معدة اما ليخلط بها ما هو من ذلك العلم لئلا يدخل فيه ما يومن من الغلط واما // واما [1] ليسهل بها تعليم ما يحتوى عليه ذلك العلم وحفظه والاشياء المفردة الكثيرة انما تصير علوما بان تنحصر في نفس الانسان على ترتيب معلوم وذلك مثل الكتابة والطب والفلاحة وغيرها من العلوم والصناعات وكل قول كان قانونا في علم ما فانه معد لما هو قانون لبعض ما ذكرنا او لجميعه ولذلك كانت القدماء يسمون كل آله عملت لامتحان ما عسى لن يكون الحسن قد غلط فيه من كمية جسم او كيفية او غير ذلك قانونا مثل الشاقول والبركار والمسطرة والموازين ويسمون ايضا جوامع الحساب وجداول النجوم قوانين والكتب المختصرة التي جعلت تذاكير لكتب طويلة قوانين اذ كانت اشياء قليلة العدد تنحصر اشياء كثيرة ويكون تعلمنا لها وحفظنا اياها وهي قليلة العدد وتعلمنا اشياء كثيرة واذا علم هذا فما اجر هذا الكتاب باسم القانون لمجموع هذه الامور فيه وبالجملة فقد احتوى على ما في كتب القوم وانفرد بما تخلو جميعها عنه وقد شرحه العلاء بن النغيس القرشى شرحا مفيدا ممتعا والعلامة القطب الشيرازي شرحه غايه وغيرهما من المشايخ المهرة

In het algemeen kan gesteld worden dat de auteur/bewerker van *al-Durr al-Nazīm* zich geheel vrij tegenover de tekst van de *Iršād al-Qāšid* heeft gevoeld. Wie deze auteur/bewerker is geweest kan niet met zekerheid worden vastgesteld. De handschriften geven er wel enkele inlichtingen over, maar deze zijn niet expliciet genoeg of kunnen de toets van de kritiek niet doorstaan zoals ik hierna zal aangeven.

Het eerste dat in dit verband moet worden onderzocht is de vraag of Ibn al-Akfānī misschien zelf de hand in het schrijven van *al-Durr al-Nazīm* heeft gehad. Afgezien van het handschrift Tarīm geeft geen der vijf handschriften van *al-Durr al-Nazīm* een directe aanwijzing in die richting. In de tekst van *al-Durr al-Nazīm* wordt door de auteur/bewerker soms melding gemaakt van commentaren, notities of compendia van eigen hand. In de meeste gevallen ontbreken deze verwijzingen in de tekst van de *Iršād al-Qāšid*. Alle gegevens van deze aard, die ik in *al-Durr al-Nazīm* heb aangetroffen, heb ik ook opgenomen in het overzicht van de geschriften van Ibn al-Akfānī, zij het

in de afdeling van de werken, die weliswaar met zijn oeuvre worden geassocieerd, maar waarschijnlijk niet door hem geschreven zijn. Het Leidse handschrift van *al-Durr al-Nazīm* geeft de volgende passages:

1. f. 204b, 1-3: ومن المتوسطات الجيدة الجامع الكبير لابن الاثير الجزري واختصرناه وزيادات اضفناها اليه

Deze verwijzing naar een *muḥtaṣar* van *al-Ġāmi' al-Kabīr* van Ibn al-Aṭīr al-Ġazarī met *ziyādāt* komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 283. Vergelijk de lijst van geschriften, nrs. 31-32.

2. f. 205a, 1-2:

ومن الكتب الجيدة فيه كتاب لابن منقذ واختصرناه في مختصر لطيف جدا

Deze verwijzing naar een *muḥtaṣar* van een boek van Ibn Munqid̄ komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 287, waar Ibn Munqid̄ evenmin wordt genoemd. Vergelijk de lijst van geschriften, nr. 33.

3. f. 209b, 1-2: فمن المختصرات الجيدة كشف الحقائق لاثير الدين الابهرى واختصرناه

Deze verwijzing naar een *muḥtaṣar* van al-Abharī's *Kašf al-Ḥaḡā'iq* komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 356. Vergelijk de lijst van geschriften, nr. 24.

4. ff. 222b, 25-223a, 3: وقد اودعناه كتابنا المسمى بعبّر الطائر من البحر الزاخر واردفناه هنالك بالكلام على الحروف الواقعة المفردة في اوائل السور اكتفاء بالمهم عن الاطناب لمن كان صحيح النظر

In *Iršād al-Qāšid* 565 heet dit werk over *Koran*-uitleg:

نغب الطائر من البحر الزاخر

Deze titel komt ook voor in de door Ibn al-Akfānī zelf opgestelde lijst van zijn geschriften, die, in afschrift, bewaard is in het Jeruzalemse handschrift van de *Iršād al-Qāšid*. Daar heet dit boek (f. 58a):

نغبة الطائر في التفسير، اربعة اسفار

Dit werk over *Koran*-exegese is ongetwijfeld van de hand van Ibn al-Akfānī (zie mijn lijst van geschriften, nr. 20). Een handschrift van deze tekst is echter niet bekend. Wat echter in geen van de 'authentieke' bronnen staat is dat Ibn al-Akfānī een hierop soort supplement (*ardafnāhu*) over de mysterieuze letters aan het begin van sommige *sūras* geschreven zou hebben. Vergelijk echter ook *Iršād al-Qāšid* 564-5.

5. f. 227a, 22-24: ومن الكتب الجيدة المنفردة باجزاء هذه الصناعة الادوية المفردة لابن البيطار ولنا عليه نكت واختصار

Deze verwijzing naar notities over en een *muḳtaṣar* van de *Simplicia* van Ibn al-Bayṭār komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 624. Vergelijk de lijst van geschriften, nrs. 42-43.

6. f. 227a, 24-25: **والتذكرة لابن السويدي واختصرناه**
Deze verwijzing naar een *muḳtaṣar* van de *Tadkira* van Ibn al-Suwaydī komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 624. Vergelijk de lijst van geschriften, nr. 44.

7. f. 227b, 4: **ولنا رسالة في الكحل ملقبة بالنورية**
Deze verwijzing naar een werk door de auteur, getiteld *al-Risāla al-Nūriyya*, komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 624. Vergelijk de lijst van geschriften, nr. 46.

8. f. 227b, 8-10: **لكن الفصول للامام ابقرات لما كانت تجرى مجرى ذلك عنى بحفظها ونقلها وقد شرحناه شرحا مقتصدا**
Deze verwijzing naar een commentaar op de *Fuṣūl* van Hippocrates komt niet voor in de *Iršād al-Qāšid*, aan het eind van het hoofdstuk over de medische wetenschap. Deze commentaar wordt wel genoemd in de door Ibn al-Akfānī zelf opgestelde lijst van zijn geschriften, achter in het Jeruzalemse handschrift van de *Iršād al-Qāšid*. Daar wordt dit boek genoemd (f. 58a): **شرح على فصول بقراط ، مبسوط**
Vergelijk de lijst van geschriften, nr. 27.

9. f. 227b, 18: **وقد اختصرناه بتبتيها ضرورية**
Deze verwijzing naar een *muḳtaṣar* van de *Qānūn* van Ibn Sīnā komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 617-8. Vergelijk de lijst van geschriften, nr. 45.

10. f. 229a, 12-13: **وفوائد الفرائد مختصر لطيف مفيد ولنا عليه شرح لا باس به**
Deze verwijzing naar een commentaar op een *muḳtaṣar* over droomuitleg, getiteld *Fawā'id al-Farā'id* komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 640. Vergelijk de lijst van geschriften, nr. 34.

11. f. 229b, 7: **والمسائل للقصرانى واختصرناه**
Deze verwijzing naar een *muḳtaṣar* van de *Masā'il* van al-Qaṣrānī komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 644. Vergelijk de lijst van geschriften, nr. 35.

12. f. 232a, 13: **ولنا رسالة في تصحيح امر الكيمياء ويجب ان يعتقد فيها**
Deze verwijzing naar een verhandeling over alchemie door de auteur

komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 692-3. Vergelijk de lijst van geschriften, nrs. 16 en 37.

13. f. 232a, 19-21: **ومن الكتب العجيبة فيه الفلاحة النبطية نقل ابن وحشية واختصرناه في كتاب سميناه ثمرة الفلاحه**

Deze verwijzing naar een *muḳtaṣar* van *al-Filāḥa al-Nabaṭiyya* onder de titel *Tamarat al-Filāḥa* komt niet voor in *Iršād al-Qāšid* 705. Er zijn twee handschriften met een tekst, getiteld *Tamarat al-Filāḥa*, maar nadere aanwijzingen dat het hier een werk betreft door de anonieme auteur/bewerker van *al-Durr al-Naẓīm* ontbreken. Zie de lijst van geschriften van Ibn al-Akfānī, nr. 38. De naam van de auteur die in een van deze twee handschriften wordt genoemd biedt geen nadere aanknopingspunten.

Alleen de titels genoemd onder 4 en 8 zijn ook uit anderen hoofde bekend als werken van Ibn al-Akfānī, en de titel van nr. 4 wordt genoemd in de *Iršād al-Qāšid*. Twee met name genoemde werken, te weten die worden vermeld onder 7 en 13, zijn niet bekend als werken van Ibn al-Akfānī. Van de overige werken, hier vermeld onder de nrs. 1-3, 5-6, 9-12, worden in *al-Durr al-Naẓīm* geen titels genoemd. Het is mogelijk dat sommige van de werken uit deze laatste groep identiek zijn aan werken die worden genoemd in Ibn al-Akfānī's lijst van zijn eigen geschriften, achter in het Jeruzalemse handschrift van de *Iršād al-Qāšid*. Enig nader of extra bewijs daarvoor is er niet. Evenmin kan men er zeker van zijn dat het gebruik van de eerste persoon meervoud, zoals dat te zien is in de hierboven aangehaalde passages uit *al-Durr al-Naẓīm*, door één en dezelfde persoon geschiedt. De vermelding van de commentaar op de *Fuṣūl* van Hippocrates (nr. 8) door de auteur/bewerker van *al-Durr al-Naẓīm* duidt op bekendheid met het overige werk van Ibn al-Akfānī. Opvallend is verder nog dat bijna alle toevoegingen in het hoofdstuk over de natuurwetenschap aangetroffen worden. Dat Ibn al-Akfānī de auteur is van *al-Durr al-Naẓīm* kan hieruit niet automatisch afgeleid worden. Er zijn trouwens, zoals uit het volgende nog zal blijken, meer ongewisheden met betrekking tot de vorm waarin *al-Durr al-Naẓīm* overgeleverd is. Al met al te veel om tot een zekere identificatie van de auteur van *al-Durr al-Naẓīm* te komen. Een andere, complicerende, omstandigheid van de overlevering van *al-Durr al-Naẓīm* is namelijk het Judeo-Arabisch fragment in de British Library.

Het Londense fragment is afkomstig uit de Caireense Genizah; het is in

Hebreeuws schrift geschreven. Het bevat, afgezien van enige lacunes, de tekst die correspondeert met *Iršād al-Qāšid* 821 tot aan het einde van het boek. Het bevat dus het grootste deel van het hoofdstuk over de muziek, voorts de hoofdstukken over de drie praktische wetenschappen, de politiek, de ethiek en de huishouding, en tenslotte - in zeer verkorte vorm - de epiloog. Copiist van het fragment is Sa'īd b. Dawud al-Yamanī, die blijkens het colophon op f. 3b het handschrift in het jaar 1774 van de Seleucidische tijdrekening, dat wil zeggen in 1463 AD, heeft afgeschreven¹. Het Londense fragment is uitgegeven en vertaald door R. Gottheil, maar deze heeft het fragment niet herkend als een bewerking van Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāšid*². Deze identificatie is door H.G. Farmer gemaakt, en Farmer heeft daarbij nog de copiist van het Londense fragment geïdentificeerd, en wel met de copiist van het handschrift Oxford, Bodleian Library, Hunt. 592³.

Deze laatste identificatie is twijfelachtig, en veroorzaakt trouwens meer problemen dan ze oplost. Wat is namelijk het geval met het Oxfordse handschrift Hunt. 592? Het bevat een deel van al-Ġazzālī's *Maqāšid al-Falāsifa*, een werk dat in Joodse kring een zekere verbreiding genoot, hetgeen blijkt uit het feit dat een aantal handschriften van deze tekst in Judeo-Arabische vorm is overgeleverd⁴. Het Oxfordse handschrift Hunt. 592 draagt op f. 37b een soort colophon, tussen de hoofdstukken over de logica en de theologie. De tekst van de colophon luidt, getranscribeerd in Arabisch schrift, als volgt:

وهذا ما اردنا بيانه من منطق
 زكاة النفوس مما عنى بجمعه وتاليفه
 المفتقر الى الله المرتجى لرحمة
 الله سعيد ابن داود « ن ع » العدني
 الاسرائلى الربانى والحمد
 لله وحده

1 Zie illustratie nr. 20 in het hoofdstuk over de handschriften van de *Iršād al-Qāšid*.

2 Gottheil 1923-3.

3 Farmer 1961-2, p. 60. Vgl. Farmer 1965, p. 54; Shiloah 1979, pp. 146-150.

4 Badawī 1961, pp. 58-62.

يتلو ذلك بيان الالاميات والطبيعات بعون الله تبوتع

De tekst van het colophon van het Londense fragment van *al-Durr al-Nazīm* luidt, getranscribeerd in Arabisch schrift, als volgt (f. 3b, 5-9):

كان ال (فر) اغ من نسخه رابع يوم

من سيون تامن وعشرين من سفيرت

هعومر وكتب لنفسه بخط يده

سعيد ن دود اليمنى بسنت اتشعد

لشطروت

Vergelijking van de hand van de copiisten van de beide handschriften levert de conclusie op dat niet uitgesloten is dat het hier om dezelfde afschrijver gaat. De identificatie is echter verre van zeker. Twee verschillen in de formuleringen die gebruikt zijn in de colophons zijn opmerkelijk:

1. De naam van de afschrijver. In het Londense fragment noemt deze zichzelf Sa'īd b. Dawud al-Yamanī, en in het Oxfordse handschrift Sa'īd b. Dāwud al-'Adanī al-Isrā'īlī al-Rabbanī. De namen sluiten elkaar echter evenmin uit.

2. De datering. In het Londense fragment wordt als de datum van afschrijven genoemd de vierde dag van Sīwan, de achtentwintigste dag van Safīrat Ha-Omer, in het jaar 1774 van al-Šeṭarōt, en dit is omgerekend naar de Christelijke jaartelling 1463. Het Oxfordse handschrift lijkt ook een datum aan te geven. Als de letters in de laatste regel van het colophon/explicit op f. 37b een jaartal verbergen, zou dit 878 zijn. Dit jaar kan alleen volgens de Islamitische tijdrekening opgevat worden, en is omgerekend naar de Christelijke jaarrekening 1473-4.

Gebrek aan zekerheid over de identificatie van de handen, en voorts de verschillen in de *nisbas* van de copiisten (hoewel deze elkaar ook weer niet uitsluiten) en in de jaartellingen die gebruikt zijn in de colophons, dit alles maakt Farmers tweede identificatie op formele gronden niet erg waarschijnlijk. Het tegendeel is echter evenmin aan te tonen.

De Sa'īd b. Dāwud van het Oxfordse handschrift is bekend geworden als de plagiaris van al-Ġazzālī's *Maqāšid al-Falāsifa*, dat hij, blijkens het colophon, presenteert onder de titel *Zakāt al-Nufūs*. Dit plagiaat is door M. Steinschneider geconstateerd aan de hand van het Oxfordse handschrift en een handschrift dat ten tijde van Steinschneider eerst in het bezit van C. von Tischendorf was en later in St. Petersburg terecht is

gekomen¹. Beide handschriften bevatten een Judeo-Arabische versie van al-Ġazzālī's *Maqāšid al-Falāsifa*. De formules in de colophons van deze twee handschriften zijn voor Steinschneider het bewijs van het plagiaat. Het is verleidelijk om te willen bewijzen, of alleen maar veronderstellen, dat deze Sa'īd b. Dāwud in de bewerking van de *Iršād al-Qāšid* tot *al-Durr al-Nazīm* de hand heeft gehad. De methode, gevolgd bij al-Ġazzālī's werk en bij dat van Ibn al-Akfānī, is dezelfde. In het Londense fragment van *al-Durr al-Nazīm* presenteert Sa'īd b. Dawud zich echter slechts als afschrijver en in de andere drie handschriften van *al-Durr al-Nazīm* wordt zijn naam in het geheel niet genoemd. Tegen deze hypothese pleit nog dat de depreciërende opmerking over Joodse artsen (*Iršād al-Qāšid* 96) in *al-Durr al-Nazīm* gehandhaafd is (handschrift Leiden, f. 199b, 11). Tegen pleit bovendien dat de drie van de vier handschriften die de titel *al-Durr al-Nazīm* dragen anoniem zijn. Hoe aantrekkelijk de identificatie ook is, enige zekerheid dat de Sa'īd b. Dawud van het Londense fragment van *al-Durr al-Nazīm* dezelfde is als de Sa'īd b. Dāwud van het Oxfordse handschrift, is er niet. Andere bewerkers, of eigenaars, van handschriften van *al-Durr al-Nazīm* hebben het boek aan Ibn Sīnā toegeschreven², aan wie trouwens in een enkel geval ook de *Iršād al-Qāšid* wordt toegeschreven.³ Deze toeschrijvingen zijn misschien te verklaren door het vele gebruik van Avicenniaanse terminologie door Ibn al-Akfānī, maar houden bij nadere inspectie geen ogenblik stand. Ḥāġġī Kalīfa volgt deze toeschrijving van *al-Durr al-Nazīm* aan Ibn Sīnā, maar hij heeft het boek kennelijk niet onder ogen gehad – hij citeert althans geen incipit – want anders had hij door de overvloed van dateerbare bibliografische gegevens in *al-Durr al-Nazīm* het anachronisme van zijn toeschrijving onmiddellijk ingezien⁴.

1 Steinschneider 1858, pp. 18–21; Steinschneider 1893, p. 298; Steinschneider 1902, pp. 252–3. A. Neubauer, *Catalogue of Hebrew Manuscripts*, p. 477. Al-Ġazzālī 1888, p. 2. Van het Oxfordse handschrift is een microfilm in Leiden: A 884.

2 Handschrift Leiden, op het titelblad, maar door een latere eigenaar geradeerd; handschrift Wenen, op het titelblad. De titelbladen van het Weense (N.F. 4) en het Damascense handschrift dragen ook de naam van Ibn al-Akfānī.

3 Handschrift Wenen, Mixt. 1012.

4 Ḥāġġī Kalīfa 1835–58, nr. 4903.

*Materiaal van de Iršād al-Qāšid
in de Šubḥ al-A'šā van al-Qalqašandī*

Al-Qalqašandī's grote handboek voor de kanselarijbeambte, getiteld *Šubḥ al-A'šā fī Šin'at al-Inšā'*, is in veel opzichten de tegenpool van Ibn al-Akfānī's encyclopedie, de *Iršād al-Qāšid*. De *Šubḥ al-A'šā* is vele malen omvangrijker dan de *Iršād al-Qāšid*, is gebaseerd op een grote hoeveelheid bronnen en is werkelijk informatief over de onderwerpen die het behandelt. Al-Qalqašandī (756/1355–821/1418) leefde en werkte ongeveer twee generaties na Ibn al-Akfānī, en heeft de *Iršād al-Qāšid*, die toen nog, mogen we aannemen, een zekere populariteit genoot, uitgebreid bij de compilatie van zijn handboek gebruikt. Wat kon de *Iršād al-Qāšid* al-Qalqašandī vertellen wat hij nog niet wist? Niet veel waarschijnlijk. De verdienste van de *Iršād al-Qāšid* ligt dan ook niet in het produceren van originele kennis, maar eerder in het op bondige en tegelijk aantrekkelijke wijze resumeren van de doelstellingen en werkterreinen van de verschillende wetenschappen, met een opgave en indeling van de daarbij meest gebruikte boeken. Daarvan heeft al-Qalqašandī in ruime mate gebruik gemaakt. In de *Fahāris Kitāb Šubḥ al-A'šā*² wordt bij de boektitels de *Iršād al-Qāšid* genoemd (p. 597), en in het register van persoonsnamen wordt Ibn al-Akfānī vermeld als Šams al-Dīn al-Akfānī (p. 145). Wie deze plaatsen opzoekt in de tekst van de *Šubḥ al-A'šā* vindt verschillende citaten uit de *Iršād al-Qāšid*. Zo bevat *Šubḥ al-A'šā* III, p. 8 citaten uit resp. *Iršād al-Qāšid* 315, 321–322, 323 (met kleine wijzigingen) en 317–319, alle betrekking hebbend op de regels van de schrijfkunst. *Šubḥ al-A'šā* XIII, p. 224 e.v. bevat fragmenten over heresiologie, die uit het hoofdstuk over metafysica (*al-'ilm al-ilāhī*) van de *Iršād al-Qāšid* afkomstig kunnen zijn. Het is mogelijk dat al-Qalqašandī deze mededelingen over de islamitische secten en over de joden en christenen direct uit al-Šahrastānī's *Kitāb al-Milal wa-al-Niḥal*, dat ook de bron van Ibn al-Akfānī's informatie is, heeft overgenomen, maar in een aantal gevallen verwijst hij in dit verband naar de *Iršād*

1 Al-Qalqašandī 1913–1919.

2 Al-Qalqašandī 1972. Een analyse van het bibliografische materiaal in deze sectie van de *Šubḥ al-A'šā* is in Wiet 1963. Identificatie van Ibn al-Akfānī's materiaal in de *Šubḥ al-A'šā* is gemaakt door Wiet 1963 en wordt ook vermeld in Hermosilla 1980.

al-Qāšid.

In zijn eerste *maqāla* behandelt al-Qalqašandī (*Ṣubḥ al-A'šā* I, pp. 467-481) de wetenschappen die in gebruik zijn onder de geleerden en de meest bekende boeken die erover geschreven zijn, met opgave van hun auteurs. Hij behandelt hier zeven grondwetenschappen (*uṣūl*), waaruit vierenvijftig afgeleide wetenschappen voortkomen. Het overzicht van wetenschappen dat dan volgt is in feite het gehele bibliografische gedeelte van Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāšid*, iets dat Björkman in zijn studie over de bronnen van al-Qalqašandī niet heeft gesignaleerd¹.

Al-Qalqašandī geeft geen wetenschapsdefinities, maar alleen het bibliografische materiaal uit de *Iršād al-Qāšid*. Bij een aantal hoofdwetenschappen (*al-adab*, *al-ṭabī'ī*, *al-handasa*, *al-hay'a* en *al-'adad*) noemt hij geen titels of auteurs, kennelijk omdat de *Iršād al-Qāšid* deze daar meestal evenmin geeft. De hoofdstukken over de logica en de muziek ontbreken in al-Qalqašandī's overzicht geheel. Bij de afgeleide wetenschappen van *al-adab* en *al-nawāmīs* heeft al-Qalqašandī soms een iets strengere ordening aangebracht. Bij de '*ilm al-adab* laat hij de syntaxis (*al-naḥw*) direct op de vormleer (*al-taṣrīf*) volgen. Bij de afgeleide theologische wetenschappen gaat al-Qalqašandī systematischer te werk dan Ibn al-Akfānī: eerst algemeen (*al-nawāmīs*), dan de Koranische wetenschappen (*al-qirā'āt* en *al-tafsīr*), dan de traditiewetenschappen (*riwāyat al-ḥadīṭ* en *dirāyat al-ḥadīṭ*), en dan de overige godsdienstige wetenschappen. Bij de indeling van de overige hoofdwetenschappen volgt al-Qalqašandī Ibn al-Akfānī's indeling zonder wijzigingen aan te brengen. Al-Qalqašandī heeft de titel van het hoofdstuk over de regels van de schrijfkunst (alwaar: *kitāba*) veranderd in '*ilm qawānīn al-katī*, waarschijnlijk omdat het begrip *kitāba*, schrijven, in de *Iršād al-Qāšid* een veel ruimere betekenis heeft dan in de *Ṣubḥ al-A'šā*. Al-Qalqašandī geeft twee afgeleide wetenschappen meer dan in de *Iršād al-Qāšid*, namelijk de vogelgeneeskunde (*'ilm al-bayzara*), die in de *Iršād al-Qāšid* (629-631) in één adem met de veeartsenij (*'ilm al-bayṭara*) wordt behandeld, en de geomantie (*ḍarb al-raml*), die volgens Ibn al-Akfānī (*Iršād al-Qāšid* 710) geen natuurwetenschap is. Dit laatste zou er misschien op kunnen duiden dat al-Qalqašandī een exemplaar van de anonieme bewerking van de *Iršād al-Qāšid*, *al-Durr al-Nazīm*, tot zijn beschikking heeft gehad. Al-Qalqašandī laat in het hoofdstuk over

de aritmetica de behandeling van de vergelijkingen met meer dan één onbekende (*'ilm ḥisāb al-dirham wa-al-dīnār*, vgl. *Iršād al-Qāšid* 817-818) geheel achterwege.

Soms verandert al-Qalqašandī de bibliografieën enigszins, maar het is steeds duidelijk, dat hij Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāšid* heeft gebruikt als model voor zijn overzicht van de wetenschappen. Van de zestig wetenschappen die in de *Iršād al-Qāšid* worden behandeld neemt al-Qalqašandī, zoals ik al heb geconstateerd, er acht niet over, althans telt deze niet mee om aan zijn getal van vierenvijftig te komen, namelijk: '*ilm al-adab*, *al-mantiq*, *al-'ilm al-ṭabī'ī*, *al-handasa*, *al-hay'a*, *al-'adad*, '*ilm ḥisāb al-dirham wa-al-dīnār* en '*ilm al-mūsīqā*, en hij behandelt er twee meer dan Ibn al-Akfānī: *al-bayzara* en *ḍarb al-raml*. Zo komt hij aan zijn aantal van vierenvijftig. Aan het eind van zijn behandeling van het bibliografisch materiaal vertelt al-Qalqašandī (*Ṣubḥ al-A'šā* I, p. 479), hoe deze informatie de kanselarijbeambte van pas kan komen: 'Als de schrijver [d.w.z. de kanselarijbeambte] deze wetenschappen en disciplines (*funūn*) kent en weet welke boeken erover zijn geschreven, is hij in staat deze te gebruiken in zijn geschrift (*kitāb*) door de vermelding van een edele wetenschap om deze als vergelijking aan te voeren of om een voorkeur aan te geven, en [is hij in staat tot] het vermelden van een boek dat daarover geschreven is, wanneer er de noodzaak tot zo'n vermelding is.' Hierop laat al-Qalqašandī een voorbeeld, in feite een schoolvoorbeeld van *taqrīz*-stijl, volgen van de wijze waarop hij dergelijke bibliografische kennis heeft gebruikt: 'Mij is zoiets gebeurd bij mijn lof op onze heer, de opperrechter, de *ṣayk al-islām* Ġalāl al-Dīn 'Abd al-Rahmān, de zoon van onze heer, de *ṣayk al-islām* Abū Ḥafṣ 'Umar al-Bulqīnī al-Kinānī al-Šāfi'ī [st. 824/1421, vgl. *GAL* G II, 112-3], [waarbij ik schreef: «Als hij spreekt over het recht (*fiqh*), is het alsof het de tong van al-Šāfi'ī [st. 204/820, vgl. *GAS* I, 485] is waarmee hij spreekt, alsof hij op gezag van al-Rabī' [st. 139/756, vgl. *GAS* I, 34] overlevert, en al-Muzanī [st. 264/877, vgl. *GAS* I, 492] van hem leert. Of als hij de grondslagen van het recht (*uṣūl al-fiqh*) behandelde, zou al-Ġazzālī [st. 505/1111, vgl. *GAL* G I, 424] gezegd hebben: 'Hij is unaniem de *imām*,' en zou hij al-Sayf al-Āmidī [st. 631/1233, vgl. *GAL* G I, 393] de pas afgesneden hebben, zodat hij nu absoluut de voorste was in dit vak. Of als hij zich bezig ging houden met de *Koran*-exegese, zou al-Wāhidī [st. 468/1075, vgl. *GAL* G I, 411] gezegd hebben: 'Hij is de unieke geleerde,' en zou Ibn 'Atīyya [st. 546/1151, vgl. *GAL* G I, 412] hebben toegegeven dat zijns gelijke in de *Koran*-exegese niet bestond, en

¹ Björkman 1928.

zou de auteur van de *Kaššāf* [al-Zamaḫṣarī, st. 538/1144, vgl. *GAL* G I, 289] erkend hebben dat hij duistere plaatsen had opgehelderd en zou de *imām* Faḫr al-Dīn [st. 606/1209, vgl. *GAL* G I, 506] gezegd hebben: 'Dit zijn de sleutels van het verborgene en de geheimen van de openbaring,' en zou het meningsverschil zijn opgeheven en zou degene die tegenwerpingen maakt zijn verdreven. Of als hij begon met de lezingen en de orthografie van de *Koran*, zou hij . . . enz.» Dan volgen nog uitgebreid (*Ṣubḥ al-A'šā* I, pp. 479-481) op dezelfde wijze de wetenschap van de grondslagen van de godsdienst (*uṣūl al-dīn*), de logica (*al-mantiq*), de dialectiek (*al-ḡadal*), de lexicografie (*al-luḡa*), de syntaxis en de vormleer (*al-naḥw wa-al-taṣrīf*), de rhetoriek (*al-balāḡa*), de overlevering van de poëzie (*riwāyat aš'ār al-'arab*), de metriek en het rijm (*al-'arūd wa-al-qawāfī*), de medische wetenschap (*al-ṭibb*), de overige natuurwetenschappen (*ḡayruhu min al-'ulūm al-ṭabī'iyyā*), de geometrie (*al-handasa*), de astronomie (*al-hay'a*) en de rekenkunst (*al-ḥisāb*). Het spreekt voor zich dat 'Abd al-Raḥmān b. 'Umar al-Bulqīnī zich, volgens al-Qalqašandī, zou hebben kunnen meten met de beroemdste geleerden van al deze vakken, als hij hen al niet voorbij streefde, en het is duidelijk dat voor het componeren van zo'n lofprijzing (*taqrīz*) een boek als de *Iršād al-Qāšid* van Ibn al-Akfānī bijzonder nuttig is.

Rest nog de vraag of al-Qalqašandī's citaten uit de *Iršād al-Qāšid* kunnen dienen als getuigen voor de vaststelling van de Arabische tekst. Het staat immers vast dat al-Qalqašandī één of meer 8e/14e-eeuwse handschriften van de *Iršād al-Qāšid* tot zijn beschikking heeft gehad. Bij mijn selectie van handschriften voor deze editie van de *Iršād al-Qāšid* was de ouderdom van de handschriften één van de criteria. Het antwoord op de vraag is ontkennend. Moeilijke namen van auteurs en min of meer ongebruikelijke boektitels komen in de editie van de *Ṣubḥ al-A'šā* bijna steeds in getrivialiseerde vorm voor. In het algemeen kan gesteld worden dat de huidige uitgave van de *Ṣubḥ al-A'šā* geen betere lezingen geeft dan deze op grond van zeven handschriften opgestelde editie, en dus geen bijdrage voor de tekstkritiek van de *Iršād al-Qāšid* levert. Omdat de editie van de *Ṣubḥ al-A'šā* (Cairo 1913-1919, 14 dln.) niet kritisch is, kan niet worden vastgesteld of dit door mogelijke slordigheid van al-Qalqašandī wordt veroorzaakt, dan wel door die van copisten, editeur(s) of zetter(s).

Materiaal van de Iršād al-Qāšid in Ṭāšköprüzāda's Miftāḥ al-Sa'āda en de latere encyclopedische literatuur

De zestiende-eeuwse Turkse biograaf en encyclopedist Aḥmad b. Muṣṭafā Ṭāšköprüzāda (901/1495 - 968/1561, vgl. *GAL* II, 425) heeft bij het compileren van zijn *Miftāḥ al-Sa'āda fī Mawḏū'āt al-'Ulūm*¹ onder meer Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāšid* als bron gebruikt². Deze *Miftāḥ al-Sa'āda*, de 'Sleutel tot het Geluk', is een omvangrijk, in het Arabisch geschreven, encyclopedisch werk waarin het gehele menselijk 'weten en werken' (*'ilm wa-'amal*) behandeld wordt. Ṭāšköprüzāda doet dit vanuit een dubbele benadering. De eerste kant (*al-ṭaraf al-awwal*) van zijn *Miftāḥ al-Sa'āda* behandelt de wijze van verwerven van wetenschap door het aanleren (*al-iršād ilā kayfiyyat taḥṣīl ṭarīq al-nazar*). De tweede kant (*al-ṭaraf al-tānī*) behandelt de wetenschap in connectie met het menselijk handelen, en dit vanuit een šūfī en ethisch standpunt (*al-'ulūm al-muta'alliqa bi-al-taṣfiya allatī hiya ṭamarat al-'amal bi-al-'ilm*). Ṭāšköprüzāda typeert deze twee benaderingen door oppositie van een aantal begrippen (*Miftāḥ al-Sa'āda* I, tekst p. 66):

<i>nazar</i>	<i>taṣfiya</i>
<i>al-'ilm</i>	<i>al-'amal</i>
<i>al-istidlāl</i>	<i>al-muṣāhada</i>
<i>daraḡat al-'ulamā' al-rāsikīn</i>	<i>daraḡat al-šiddīqīn</i>
<i>al-'ilm</i>	<i>al-'irfān</i>
<i>al-šahāda</i>	<i>al-ḡayb</i>

Ter illustratie geeft Ṭāšköprüzāda een allegorie (*Miftāḥ al-Sa'āda* I, p. 68): 'Er wordt verteld dat de bewoners van China en van Rūm lang geleden met elkaar wedijverden in de kunst van het schilderen en tekenen. Lang duurde tussen hen de strijd en het dispuut, en draaide de discussie tussen hen over onvolmaaktheid en volmaaktheid. Deze wedijver

¹ Ṭāšköprüzāda 1968. Voor variantlezingen heb ik ook gebruik gemaakt van Ṭāšköprüzāda 1910-37. Geen van beide edities is kritisch.

² Enkele andere bronnen van Ṭāšköprüzāda worden door O. Rescher genoemd in zijn, onvoltooid gebleven, vertaling van de *Miftāḥ al-Sa'āda* (Ṭāšköprüzāda 1934), p. V.

liep tenslotte zo hoog dat men behoefte had aan onderzoek en experiment. Voor beide groepen werd een muur opgericht, en tussen deze twee muren werd een gordijn opgehangen, opdat tussen het volmaakte en het onvolmaakte wat dit betreft onderscheid gemaakt kon worden. De mensen van China verzamelden wonderbaarlijke verven en buitengewone kleuren, en legden zich toe op zeldzame vaardigheden en schitterende tekeningen, totdat zij al hun inspanning hadden gegeven aan het streven naar het doel. De mensen van Rūm hielden zich in plaats van met tekenen bezig met polijsten, want zij wisten dat in het nalaten van het versieren ten gunste van de openbaring de vervolmaking ligt. Toen het doek werd weggenomen en het gordijn werd opgehesen om te weten hoe de groepen het er hadden afgebracht, zag men dat de kant van de mensen van Rūm glansde van alle schilderingen van de mensen van China, met extra grote zuiverheid en zachtheid van polijsting en helderheid. Dit is het beeld van de wetenschappen van waarneming en de wetenschappen van onthulling. Eerstgenoemde worden verworven door de zintuigen, met moeite en inspanning¹, de tweede soort wordt verworven vanuit de welbewaarde tafel (vgl. *Koran* LXXXV: (22)22) en de hoogste raadsvergadering (vgl. *Koran* XXXVII: (8)8).²

De soort wetenschappen die Ibn al-Akfānī in zijn *Iršād al-Qāšid* behandelt, en die toch alle wetenschappen zijn die men door noeste vlijt kan verwerven, wordt door Ṭāšköprüzāda in de eerste 'kant' van de *Miftāḥ al-Sa'āda* genoemd. Daar vindt de lezer een uitgebreide en verfijnde indeling in stammen (*dawḥa*), twijgen (*šū'ba*) en trossen (*unqūd*), waaraan het betoog over de wetenschappen is opgehangen. De 'stammen' zijn soms nog voorzien van een inleiding (*muqaddima*) en de 'twijgen' zijn, behalve in 'trossen' ook onderverdeeld in paragrafen (*maṭlab*). In de tweede 'kant' van de *Miftāḥ al-Sa'āda* wordt een gedeeltelijk hiervan verschillende terminologie voor de indeling van hoofdstukken en paragrafen gebruikt.

De 'stammen' van de eerste 'kant' worden door Ṭāšköprüzāda onderscheiden in: 1. schriftwetenschappen, 2. wetenschappen met betrekking tot woorden, 3. wetenschappen die verstandelijke begrippen onderzoeken, 4. de filosofie en metafysica, en 5. de praktische wetenschappen. De 'twijgen' en 'trossen' bevatten, vaak in vrij korte paragrafen, onder meer de wetenschappen die ook in Ibn al-Akfānī's

¹ Lezing van de editie Hyderabad (Ṭāšköprüzāda 1910 37) I, p. 64.

Iršād al-Qāšid worden behandeld. Ṭāšköprüzāda voegt daar nog vele wetenschappen aan toe, en net als in de *Iršād al-Qāšid* geeft hij bij de meeste wetenschappen een bibliografisch advies.

Hoewel de *Iršād al-Qāšid* en zijn auteur nergens door Ṭāšköprüzāda in de *Miftāḥ al-Sa'āda* worden genoemd is de invloed van de *Iršād al-Qāšid* overal in de eerste 'kant' van de *Miftāḥ al-Sa'āda* merkbaar. In zijn autobiografie schrijft Ṭāšköprüzāda niet over het tot stand komen van zijn eigen werk, en hij noemt de *Iršād al-Qāšid* daar ook niet onder de werken die hij heeft bestudeerd¹. De editoren van de *Miftāḥ al-Sa'āda* is deze invloed ook opgevallen. Zij zeggen daarover (inleiding *Miftāḥ al-Sa'āda*, p. 15): 'Wie het boek *Iršād al-Qāšid* leest zal onmiddellijk bemerken dat Ṭāšköprüzāda beïnvloed is door deze verhandeling. Hetzij wat betreft de presentatie van het doel van het boek, hetzij wat betreft de wijze van behandeling. Sommige delen van de verhandeling heeft Ṭāšköprüzāda in de inleiding van zijn boek overgenomen, en ook heeft hij definities van wetenschappen overgenomen.' Enkele voorbeelden mogen dit illustreren:

De tekst van *Iršād al-Qāšid* 209-210, over de tiende voorwaarde van *ta'līm* en *ta'allum*, is door Ṭāšköprüzāda gebruikt in zijn tiende *wazīfa* van de *muta'allim*.

Iršād al-Qāšid 209-210

Miftāḥ al-Sa'āda I, p. 34, 5-7

العاشر أن يعلم أن لكل علم حدا
لا يتعداه فلا يتجاوز ذلك الحد
كما يقصد اقامة البراهين في علم
النحو، ولا يقصر بنفسه أيضا عن
حده فلا يقنع بالجدل في علم الهيئة،

ومما ينبغي أن يعلم أيضا: أن
لكل علم حدا بحسب البرهان لا
يتعداه، مثلا لا تقصد اقامة
البراهين في النحو ولا تقصر عنه
أيضا، كأن تقنع بالجدل في الهيئة،

Of over het nut van de lexicografie:

¹ Achter in zijn biografisch woordenboek, *al-Šaqā'iq al-Nu'māniyya*, als laatste biografie. Ik heb het Leidse handschrift Or. 8521, ff. 148a-150a, gebruikt (vgl. Voorhoeve 1980, p. 329). Tekst ook in Ṭāšköprüzāda 1985, pp. 552-560.

Iršād al-Qāšid 263*Miftāḥ al-Sa'āda* I, p. 101, 3-4

ومنفعته الاحاطة بهذه المعلومات خبرا
 وطلاقة العبارة والتمكن من التفنن في
 الكلام وايضاح المعاني بالألفاظ الفصيحة
 والأقوال البليغة

ومنفعته : الاحاطة بهذه المعلومات
 وطلاقة العبارة وجزالتها والتمكن
 من التفنن في الكلام . وايضاح
 المعاني بالبيانات الفصيحة والأقوال
 البليغة

Het hoofdstuk over lexicografie beslaat in de *Miftāḥ al-Sa'āda* dertig bladzijden (I, pp. 100-129). Op pp. 106-119 geeft Ṭāšköprüzāda de bibliografie van deze wetenschap en hij noemt daarin nauwelijks andere boeken dan in *Iršād al-Qāšid* 264-265 worden genoemd:

- muktašar*: *Kitāb al-'Ayn* (*Miftāḥ* I, p. 106)
al-Muntakab (ibid., p. 108)
 en *al-Muğarrad* (ibid., p. 108)
- mutawassiḥ*: *al-Muğmal* (ibid., p. 109)
Dīwān al-Adab (ibid., p. 110)
- mabsūḥ*: *al-'Ālam fī al-Luġa*, in honderd delen,
 maar niet gezien door Ṭāšköprüzāda;
 niet genoemd in de *Iršād* (*Miftāḥ* I, p. 111)
al-Tahdīb; niet in *Iršād* (ibid., p. 111)
al-'Ubāb al-Zākir (ibid., p. 112)
al-Muḥkam (ibid., p. 114)
al-Šaḥḥāh (ibid., p. 115)

Dan laat Ṭāšköprüzāda nog een aantal boeken volgen die hij niet uit de *Iršād al-Qāšid* heeft: enkele *mabsūḥāt* (I, pp. 119-123), enkele *kutub ḡāmi'a* (I, pp. 123-124) en nog andere *muktašarāt* (I, pp. 124-129). Van enige integratie van het bibliografisch materiaal uit de *Iršād al-Qāšid* met het overige materiaal is geen sprake. Dat in de *Miftāḥ al-Sa'āda* veertien bladzijden (I, pp. 106-119) nodig zijn om dezelfde titels te noemen die in de *Iršād al-Qāšid* slechts enkele regels beslaan komt door de wijdloperige stijl van Ṭāšköprüzāda. Bij de vermelding van de auteurs komt hij met talrijke gegevens uit de biografische lexica en vermeldt dan ook nog welke andere boeken zij hebben geschreven. Dit procédé is bij vele van de wetenschappen die de *Miftāḥ*

al-Sa'āda met de *Iršād al-Qāšid* gemeen heeft te constateren: een veel uitgebreidere, maar niet erg veel informatievere behandeling van de definities en doelstellingen, met een bibliografie die bijna geheel gebaseerd is op de bibliografische notities van de *Iršād al-Qāšid*. Zie bijvoorbeeld: *bayṭara* en *bayzara*: *Iršād al-Qāšid* 629-631 en *Miftāḥ al-Sa'āda* I, pp. 330-1; *filāḥa*: *Iršād al-Qāšid* 703-709 en *Miftāḥ al-Sa'āda* I, p. 332; *firāsa*: *Iršād al-Qāšid* 632-636 en *Miftāḥ al-Sa'āda* I, pp. 333-335. Natuurwetenschap, geometrie, astronomie en aritmetica zijn kennelijk wetenschappen waar Ṭāšköprüzāda geen weg mee weet, en daar is de vernis die hij over de *Iršād al-Qāšid* heeft aangebracht het transparantst en is zijn voorbeeld het best zichtbaar. Zodra hij zich buiten het kader van de *Iršād al-Qāšid* beweegt is zijn bibliografische kennis van minder gehalte. Over de bibliografie van de 'wetenschap van de maten en gewichten die in de medische wetenschap worden gebruikt' schrijft hij bijvoorbeeld (*Miftāḥ al-Sa'āda* I, p. 350): *ولقد صنّف له كتب مطولة ومختصرة يعرفها مزاولوها*. Het hoofdstuk over de wetenschap van de 'rekenwijze van de terugwerking en van de testamenten' is door Ṭāšköprüzāda geheel uit de *Iršād al-Qāšid* overgenomen, inclusief de curieuze casus die Ibn al-Akfānī aanvoert (*Iršād al-Qāšid* 813-816 en *Miftāḥ al-Sa'āda* I, p. 392). De beredenering van de indeling van de *furū'* van de natuurwetenschap is door Ṭāšköprüzāda precies zo ontleend aan Ibn al-Akfānī's indeling (*Iršād al-Qāšid* 607-609 en *Miftāḥ al-Sa'āda* I, pp. 325-6). In het hoofdstuk over hoofdrekennen, in *Iršād al-Qāšid* 796 genoemd *'ilm al-ḥisāb al-maftūḥ*, en in *Miftāḥ al-Sa'āda* I, p. 393 genoemd *'ilm ḥisāb al-hawā'*, heeft Ṭāšköprüzāda het theoretische gedeelte anders geformuleerd dan de *Iršād al-Qāšid*, maar het bibliografische gedeelte is grotendeels ontleend aan Ibn al-Akfānī. Talloze van dergelijke voorbeelden zouden hieraan kunnen worden toegevoegd.

Maar ook voor de wetenschappen waarvan Ṭāšköprüzāda wel grote kennis had, zoals de godsdienstige, heeft de *Iršād al-Qāšid* de *Miftāḥ al-Sa'āda* tot model gediend. Niet naar de letter, maar naar indeling en presentatie. De *'ulūm šar'iyya* in de *Miftāḥ al-Sa'āda* (II, pp. 6-368) zijn precies zo ingedeeld als de afgeleide wetenschappen van de *'ilm al-nawāmīs* in de *Iršād al-Qāšid* (527-590), met uitzondering van de *'ilm al-ğadal*, die in *Miftāḥ al-Sa'āda* I, pp. 304-306 wordt behandeld. Een correctie in de systematische opbouw van dit hoofdstuk zoals al-Qalqašandī nodig oordeelde, is bij Ṭāšköprüzāda achterwege gebleven.

Over de latere encyclopedische literatuur en materiaal van de *Iršād*

al-Qāšid dat daarin verwerkt is, kan ik kort zijn. Muṣṭafā b. ‘Abdallāh, beter bekend als Kātib Čelebī, en ook als Ḥāġġī Kālīfa¹ is vooral beroemd geworden door zijn grote bibliografische woordenboek, getiteld *Kašf al-Zunūn ‘an Asāmī al-Kutub wa-al-Funūn*². De systematiek van dit naslagwerk is niet analytisch, maar alfabetisch. Ongeveer vijftienduizend titels worden erin behandeld, en tussen deze wordt, volgens hun plaats in het alfabet, ook een groot aantal wetenschappen behandeld met vermelding van definities, en bibliografische verwijzingen. Door allerlei uiterlijkheden, zoals de formulering van de hoofdstuktitels in de inleiding, formules in de definities, bibliografische curiosa en dergelijke is gemakkelijk vast te stellen dat Ḥāġġī Kālīfa de *Miftāḥ al-Sa’āda* van Ṭāšköprüzāda uitgebreid heeft benut. Hij vermeldt dit niet in zijn artikel over de *Miftāḥ al-Sa’āda* (*Kašf al-Zunūn*, nr. 12574), maar verwijst wel meerdere keren naar de Turkse vertaling van de *Miftāḥ al-Sa’āda*, die door Ṭāšköprüzāda’s zoon Kamāl al-Dīn was vervaardigd onder de titel *Mawḍū‘āt al-‘Ulūm* (*Mevzuatı Ulüm*), bijvoorbeeld *Kašf al-Zunūn* V, p. 80; VI, p. 43; VI, p. 365. Deze uitdrukking, *mawḍū‘āt al-‘ulūm*, is trouwens bij Ḥāġġī Kālīfa de aanduiding van het genre boeken over de ‘indeling der wetenschappen’ (*Kašf al-Zunūn*, nr. 13434).

In welke mate en op welke wijze Ḥāġġī Kālīfa de *Miftāḥ al-Sa’āda* en andere bronnen heeft gebruikt valt buiten het bestek van deze studie, maar dat materiaal uit Ibn al-Akfānī’s *Iršād al-Qāšid* direct of indirect in de *Kašf al-Zunūn* terecht is gekomen is eenvoudig vast te stellen. Over de *Iršād al-Qāšid* zegt Ḥāġġī Kālīfa: ‘Nr. 488. *Iršād al-Qāšid ilā Asnā al-Maqāšid*, door šayḫ Šams al-Dīn Muḥammad b. Ibrāhīm b. Sā’id al-Anšārī al-Akfānī al-Saḳāwī³, gestorven in het jaar 749. Een compendium. Begin: «Lof aan God, Die de mens geschapen heeft en hem bevoorrecht heeft etc.» De auteur vermeldt daarin de soorten en typen van de wetenschappen en het boek is de bron van de *Miftāḥ al-Sa’āda* van Ṭāšköprüzāda. In totaal worden er zestig wetenschappen in genoemd, waaronder tien basiswetenschappen, en wel zeven theoretische wetenschappen, namelijk de logica, de metafysica, de natuurwetenschap

1 Leefde 1017/1609-1067/1657, vgl. over zijn leven en werk *GAL* G II, 428; art. Kātib Čelebi in *El*², deel IV, pp. 760-2, door O.Ş. Gökyay.

2 Steeds geciteerd naar Ḥāġġī Kālīfa 1835-58.

3 Zie voor de verbetering van deze onjuiste *nisba* het hoofdstuk over de biografie van Ibn al-Akfānī.

en de wiskunde in haar onderdelen, en drie praktische wetenschappen, namelijk de politiek, de ethiek en de huishouding. De auteur noemt bij alle wetenschappen in totaal vierhonderd boeken.’ Uit dit letterlijke citaat van een deel van *Iršād al-Qāšid* 2 en de parafrase van *Iršād al-Qāšid* 885-886 blijkt dat Ṭāšköprüzāda in ieder geval een handschrift van de *Iršād al-Qāšid* onder ogen heeft gehad. Dat kan echter niet gezegd worden over *al-Durr al-Naẓīm*, welk werk door Ḥāġġī Kālīfa op naam van Ibn Sīnā en zonder incipit wordt vermeld (*Kašf al-Zunūn*, nr. 4903).

Dat materiaal uit de *Iršād al-Qāšid* via Ṭāšköprüzāda’s *Miftāḥ al-Sa’āda* in Ḥāġġī Kālīfa’s *Kašf al-Zunūn* is terecht gekomen kan gemakkelijk aangetoond worden door een aantal dubieuze bibliografische gegevens uit de *Iršād al-Qāšid*. Enkele auteurs en boektitels uit de *Iršād al-Qāšid* kunnen namelijk niet eenvoudig geïdentificeerd worden, en het blijkt dat deze alle in de *Miftāḥ al-Sa’āda*, en via de *Miftāḥ al-Sa’āda* bijna allemaal ook zo in de *Kašf al-Zunūn* terecht zijn gekomen. Bij sommige wordt in de *Kašf al-Zunūn* naar de Turkse vertaling van de *Miftāḥ al-Sa’āda* verwezen (in onderstaande tabel met een asterisk aangeduid). De kans dat Ṭāšköprüzāda of Ḥāġġī Kālīfa deze boeken ook werkelijk hebben gezien moet gering worden geacht.

auteur en boek(en)	<i>Iršād</i>	<i>Miftāḥ Kašf al-Zunūn</i>
al-Andalusī (<i>al-Īḍāḥ</i>)	666	I, p. 339 nr. 1568 (I, p. 515)
al-Aykī (<i>Muḳtašar Badī’ fī al-‘Arūd</i>)	300	I, p. 216 nr. 8131 (IV, pp.202-3)
(<i>K. fī al-Qawāfī</i>)	304	I, p. 219
Ibn al-Daqqāq, (<i>Fawā’id al-Farā’id</i>)	641	I, p. 336 nr. 9280 (IV, p. 477)
Ibn Maḥallī al-Mawšilī (<i>K. fī ‘Ilm al-Misāḥa</i>)	746	I, p. 377
(<i>Muḳtašar fī al-Ḥisāb al-Maḥṣūb</i>)	799	I, p.394 nr. 10051 (V, p. 74)
(<i>al-Muḥṣūb</i>)	807	I, p. 391 nr. 12644 (VI, p. 43)*
(<i>Ġāmi’ al-Uṣūl</i>)	807	I, p. 391 nr. 3871 (II, p. 506)
al-Maġribī, Zayn al-Dīn (<i>K. fī ‘Ilm Ḥisāb al-Kata’ayn</i>)	812	I, p.392 nr. 10089 (V, p. 80)* (nr. 4724) (III, p.143)

(vervolg)

auteur en boek(en)	<i>Iršād</i>	<i>Miftāḥ</i>	<i>Kašf al-Zunūn</i>
Anon. (<i>Nafā'is al-Yawāqīt</i>)	779	I, p.382, met toe- voeging aan ti- tel	nr. 13913 (VI, p. 365)*

Met het voortgaan van de tijd wordt het steeds moeilijker om in encyclopedische werken een directe of zelfs maar indirecte invloed van Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāsid* vast te stellen. En wanneer dat dan lukt, zoals in bovenstaande tabel, is het eerder door anomalieën en fouten dan door de informatieve waarde van de ontleende gegevens. Dat die invloed werkzaam is geweest staat vast voor wat betreft de *Ṣubḥ al-A'šā* van al-Qalqašandī en de *Miftāḥ al-Sa'āda* van Ṭāšköprüzāda, maar na hen kan eigenlijk niet meer van directe invloed gesproken worden. Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāsid* is door zijn opvolgers en navolgers geheel ingekapseld en overvleugeld, en daardoor aan het gezicht onttrokken en in vergetelheid geraakt. Op treffende wijze wordt dat nog geïllustreerd door een passage van M. Ullmann¹, waar deze de *Miftāḥ* van Ṭāšköprüzāda citerend over magie en talismans, kennelijk zonder het te beseffen uit de desbetreffende hoofdstukken van de *Iršād al-Qāsid* (resp. 647-672 en 673-677) citeert en excerpeert.

Ibn al-Akfānī's Iršād al-Qāsid in Europa vóór Sprengers editio princeps (1849)

Hoewel in enkele Europese bibliotheken reeds in de 17e, 18e en het begin van de 19e eeuw exemplaren van Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāsid* of van de anonieme bewerking daarvan, *al-Durr al-Nazīm*, in handschrift aanwezig waren, lijkt het boek niet de aandacht van oriëntalistieën te hebben. Dezen hadden immers sinds de tweede helft van de 17e eeuw Ḥāġġī Kalīfa's *Kašf al-Zunūn* tot hun beschikking, waarin het

¹ Ullmann 1972, pp. 361-2. Ullmann kent de *Iršād al-Qāsid* overigens wel, en citeert er bij herhaling uit.

wetenschappelijk bedrijf veel uitgebreider en diepgaander werd behandeld dan door Ibn al-Akfānī, of zelfs door Ṭāšköprüzāda in zijn *Miftāḥ al-Sa'āda*.

Antoine Galland vermeldt in zijn voorrede bij d'Herbelot's *Bibliothèque Orientale*¹ dat deze laatste uitgebreid van Ḥāġġī Kalīfa's werk gebruik heeft gemaakt. Materiaal uit Ibn al-Akfānī's *Iršād al-Qāsid* is langs die weg dus mogelijk in d'Herbelot's encyclopedisch woordenboek terechtgekomen, maar zo versluierd dat enige woordelijke ontlening niet meer vastgesteld kan worden.

De eerste die in Europa Ibn al-Akfānī's stem direct laat klinken is, de om zijn slordigheid veel verguisde, Joseph von Hammer. In zijn *Encyklopädische Uebersicht* (Leipzig 1804) volgt hij weliswaar grotendeels de *Kašf al-Zunūn*, maar gebruikt daarnaast nog zes andere encyclopedische werken, vier Arabische, één Perzische en één Turkse bron. De groep van Arabische werken bestaat uit twee boeken van al-Suyūṭī, de *Unmūdaġ* van al-Ṭarsūsī en *al-Durr al-Nazīm*. Uit de wijze waarop Von Hammer de titel van dit boek citeert (p. 17) blijkt onmiddellijk dat hij het titelblad van het Weense hs. N.F. 4 heeft gecopieerd. Het Weense handschrift noemt daar wel de *ism* van Ibn al-Akfānī maar niet zijn 'urf. Von Hammer zegt over zijn beweegredenen tot het samenstellen van zijn overzicht der oosterse wetenschappen onder meer het volgende (pp. x-xii):

'Die Geschichte unterrichtet uns von dem Aufblühen der Cultur und dem Verfalle der Gelehrsamkeit im Orient, unter den Chalifen, Schachen und Sultanen. Wir wissen, dass die Sonne der Wissenschaften aus dem goldenen Gewölbe der gebildeten Sprache in Jemens Thälern aufgieng, am Fürstensitze Bagdads im hohem Mittag flammte, und im Untergehen noch die Thürme von Ispahan und Stambul mit ihren Strahlen röthet. Indessen ist unsere Kenntniss von dem wahren Zustande der Gelehrsamkeit bei diesen Völkern unvollkommen geblieben, und die Schätzung von dem, was wir noch von dort her zu erwarten haben, bald zu hoch und bald zu niedrig gehalten worden. Die Namen der meisten Wissenschaften waren nicht einmal in unsern Wörterbüchern zu finden, die Nachforschungen von Reisenden und Gelehrten, welche neue Quellen und Hülfsmittel aufzufinden wünschten, blieben oft aus Mangel der

¹ Maastricht 1776, pp. xiv xv.

nöthigen Namen und Titelkenntniss fruchtlos.

Dieses Werk wird über das Dunkel Licht verbreiten, den Maaßstab zur gehörigen Würdigung orientalischer Gelehrsamkeit einigermaßen berichtigen, und eine allgemeine Uebersicht der von Arabern, Persern und Türken bearbeiteten Wissenschaften, in Verbindung mit den vorzüglichsten der darüber geschriebenen Werke und ihren Verfassern darstellen. Hadschi Chalfa's Vorrede enthält, ausser einer philosophischen Abhandlung, überhaupt kostbare Daten für die Litteraturgeschichte der Araber, Perser und Türken, das Werk selbst für die Wissenschaftskunde, und die Büchergeschiede dieser Völker.'

In zijn *Encyklopädische Uebersicht* behandelt Von Hammer vervolgens ruim driehonderd wetenschappen, meest op basis van Ḥāġġī Ḳalīfa, met toevoegingen uit zijn andere bronnen. In enkele tientallen gevallen wordt zo direct uit *al-Durr al-Nazīm* geciteerd, terwijl nog ander materiaal van Ibn al-Akfānī onder de vlag van Ḥāġġī Ḳalīfa in Von Hammers overzicht is terechtgekomen. Ook het citaat over de alchemie (vgl. de bibliografie van de werken van Ibn al-Akfānī, nr. 16) is door Von Hammer in vertaling uit de *Kašf al-Zunūn* overgenomen (Von Hammer 1804, p. 516), zonder dat de auteur zich overigens daarbij realiseerde dat hij de auteur van zijn andere bron, *al-Durr al-Nazīm*, indirect citeerde.

In de aantekeningen op mijn editie van de *Iršād al-Qāsid* verwijs ik naar de door Von Hammer vertaalde fragmenten. In algemene zin kan wel gesteld worden dat Von Hammers faam van slordigheid mede op dit *Uebersicht* mag berusten. De vertalingen zijn vrij en selectief, en in de in Arabisch schrift geciteerde bibliografische verwijzingen wemelt het van de spelfouten (in Von Hammers Duitse tekst trouwens ook). Von Hammers *Encyklopädische Uebersicht* is, kortom, het werk van een echte amateur, echter in zowel de goede als slechte betekenis van het woord.